

РИТОРИЧНІ СТРУКТУРИ У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Творча спадщина Тараса Шевченка, основоположника нової української літературної мови, його мовна практика та система мовностилістичних засобів неодноразово привертала увагу науковців. Ґрунтовні дослідження авторської стилістичної лабораторії поета здійснили О. Боронь, Л. Булаховський, В. Ващенко, І. Дзюба, О. Муромцева, П. Петрова, В. Русанівський, В. Сімович, В. Смілянська та ін.

Творчість Т. Шевченка відіграла важливу роль у стилістичному утвердженні багатьох риторичних фігур, котрі завдяки своїй оцінній експресивності здатні підтримувати загострену увагу реципієнта, активізувати мислення, викликати напругу почуттів у читача [11].

Сучасні мовознавці не втратили інтересу до риторичних фігур, про що свідчать фундаментальні праці в цій галузі таких учених, як І. Білодід, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, П. Дудик, А. Загнітко, А. Попов, С. Шабат, К. Шульжук та ін. Однак глибока зацікавленість функціонально-стилістичними особливостями використання риторичних структур у поетичній практиці великого майстра слова ще не отримала належного опрацювання.

Метою статті є виявлення прийомів використання риторичних фігур у творчості Т. Шевченка та з'ясування їх функціонально-стилістичних особливостей у його авторському тексті. Предметом нашого зацікавлення є стиль митця з позиції комунікативних завдань риторичних речень як певного засобу організації поетичного мовлення автора. Матеріалом для дослідження стали зразки текстів поета, репрезентативних з огляду на означену назвою статті проблему.

Специфіка риторичних конструкцій, як відомо, виявляється у прихованому ствердженні, котре не вимагає відповіді на питання, що становлять інтерес для мовця чи співрозмовника.

У стилістиці художнього мовлення Т. Шевченка питальні конструкції, зокрема, риторичні речення, посідають важливе місце. Ці різноманітні за структурою та емоційно-експресивним забарвленням конструкції у мовотворчості митця є фігурами мови. На відміну від них, власне питальні речення, комунікативне завдання яких полягає в отриманні відповіді від співрозмовника, у мовностилістичній практиці поета з різноманітними інтонаційними нашаруваннями виступають формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків, виражають численні факти чуттєвого стану людини (сумнів, безпорадність, розпач, хвилювання, непевність у своїх силах, тривогу, здивування, прагнення до чогось), її інтереси: *«Що ти наробила?»*, *«Чого ждеш, небого?»* («Катерина»); *«Чого ж плачеш, моє серце?»* – *Петро запитає* («Мар'яна Черниця»). Такі побудови, первинна функція яких – спонування до отриманої інформації, за своїми експресивними можливостями й кількісним

виявом у творах Т. Шевченка поступаються місцем риторичним питанням.

Зазначимо, що ці конструкції «зовсім не питання», це – «непрямий експресивний засіб, який символізує більш чи менш визначену групу почуттів завдяки виразності голосу» [1, с. 38]. Наприклад: *«А я, убогий, що принесу я? За що сірому ти поцілуєш? За пісню-думу?»* («N. N.»). Риторичне запитання є не справжнім, бо мовець сам знає те, про що він запитує; це приховане ствердження або заперечення [3, с. 230], котре не вимагає відповіді й відзначається потужним зарядом експресії [8]. Питально-риторичні речення «самі у собі містять самозрозумілу відповідь, переважно негативну, рідко позитивну, а часом засвідчують неможливість ніякої відповіді» [6, с. 102-107; 5, с. 10]. Наприклад: *«Чом не спиться багатому Сивому, гладкому? Чом не спиться убогому Сироті старому?»* («Відьма»). Іншими словами, більшість таких комунікативних побудов містять у собі приховані мовні механізми формування оцінки.

Оцінка в мові, яка залежить від суб'єкта-мовця, становить сутність модальності, виражає особисті смаки мовця. У мовленні оцінка буває як об'єктивною, так і суб'єктивною, остання передбачає цілу гаму відтінків (від позитивного до негативного) ставлення суб'єкта до об'єкта. Серед комплексу оцінних значень у поезії Т. Шевченка найпоширенішим є суб'єктивно-емоційний, оскільки в переважній більшості митець слова не тільки дає негативну характеристику явищам, подіям, ситуаціям, а й укладає в них своє емоційне ставлення, імпліцитно висловлює особисті враження від них. На думку В. Виноградова, «слово не тільки містить лексичні предметні значення, а й водночас висловлює оцінку суб'єкта» [2, с. 21]. Крізь призму категорії оцінки під впливом певних чинників, зокрема соціальної позиції, світогляду, рівня культури, інтелекту, морального розвитку, віку, життєвого досвіду, відповідності нормам і принципам моралі, сприймається мовна картина світу [10, с. 116]. Як свідчить матеріал, оцінний характер у мовленні письменника є невід'ємним компонентом, котрий виконує інформаційну та прагматичну функції, поєднуючи стандарт і експресію.

Таким чином, у Шевченковій поезії через систему риторичних запитань із запрограмованою настановою на соціальну оцінку уявлення про образ світу представлено як дескриптивно, так і оцінно, оскільки процес пізнання світу «спричиняє різне ставлення до позначуваних мовою об'єктів, привносить у номінативні та предикативні одиниці оцінний момент» [7, с. 84]. Саме оцінністю, яка переважно є імпліцитною, зумовлюється домінування цих фігур мови в авторській лабораторії поета. Стилістична функція риторичних речень полягає у наданні тексту елементів експресивності та створенні відповідної емоційної тональності, активізації мислення читача, акцентуації уваги, виклику в нього спонуки до роздумів тощо. Наприклад: *«Щоб хто-небудь мені сказав Хоч слово мудре; щоб я знав, Для кого я пишу? Для чого? За що я Україну люблю? Чи варт вона огня святого?»* («Хіба самому написать...»).

Як бачимо, наведені зразки типові для мовотворчості поета, містять імпліковане оцінне ставлення до подій, виражають різні суб'єктні нашарування

емоційно-експресивного характеру. Вони мають особливу вагу в психологізації й актуалізації ідейно-семантичного боку висловлення. Завдяки таким конструкціям автором передається позитивне чи здебільшого негативне ставлення до зображуваного. Помічено, що специфіка стилістичних функцій аналізованих синтаксичних структур у поезіях Т. Шевченка проявляється відповідно до форми мовлення. Так, у діалогічній формі викладу вони дескриптивно відтворюють цілу гаму почуттів, яка поглиблює експресію викладу. У монологічній формі вони слугують оцінним засобом формування світовідчуття, національних інтересів, привернення уваги читача до певного факту чи явища.

Як свідчить художній матеріал, риторичні запитання у творчості Т. Шевченка становлять значну за обсягом, специфічну за змістом, структурою і стилістичною функцією групу речень. Усі вони або містять відповідь і свідчать лише про особливий стан автора, або відповідь, зрозумілу з контексту, або питання, що лише зосереджують на цьому увагу читача. За функцією всі риторичні конструкції у поезіях митця можна поділити на запитання-самовідповідь і запитання до читача. Так, бінарна модель «питання-самовідповідь» у мовній тканині поезій Т. Шевченка є типовою, а відтак і найпоширенішою: *«Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? Де світилки з друженьками, Старости, бояре? В Московщині, доню моя!»* («Катерина»), або *«Згадайте праведних гетьманів: Де їх могила? Де лежить Останок славного Богдана? Де Остряниця стоїть Хоч би убогая могила? Де Наливайкова? Нема!»* («Свято в Чигирині»).

Такий композиційний прийом надає контексту твору своєрідного стилістичного ефекту, виступає особливим виразником авторської модальності, дієвим емоційно-експресивним засобом формування особливої напруги мовлення. Вищезгадана побудова риторичних конструкцій, на відміну від власне питальних речень, здатна на більший потенціал створення емоційно-експресивних можливостей, що, своєю чергою, є засобом філософського аналізу читачем тих чи тих думок автора, способом акцентування найважливіших його інтенцій. Порівняймо: *«За що ми любимо Богдана? За те, що москалі його забули, У дурні німчики обули Великомудрого гетьмана»* («За що ми любимо Богдана?»).

Враховуючи здатність монологічного мовлення Шевченкових поезій постійно діалогізуватися, характерним прийомом створення оцінного ефекту у зазначених моделях є введення вокативних речень і звертань, як-от: *«Ой тумане, тумане – Мій латаний талане! Чому мене не сховаєш Отут серед лану? Чому мене не задавиш, У землю не вдавиш? Чому мені злої долі, Чом віку не збавиш?»* («Наймичка»); *«За кого ж ти розіп'явся, Христе, Сине Божий?»* («Кавказ»); *«Доле, де ти? Доле, де ти?»* («Минають дні, минають ночі...»).

Відзначаємо, що антропоморфізацію названих мовних одиниць (узагальнений образ, топоніми, предметні явища, абстрактні поняття) спрямовано здебільшого на досягнення художньої виразності висловлення, на різноманітні думки та почуття. В таких моделях текстова відповідь на

звертання не передбачається і навіть виключається. Їх стилістична функція полягає у створенні певної оцінної тональності повідомлення, щоб викликати психологічну реакцію з боку тих, хто сприймає текст.

Доволі часто такі конструкції побудовані у формі прямої мови, наприклад: *«У Дніпра питають: «Де-то наші діти ділись, Де вони гуляють?..; «Питаюся у буйного: «Де наші панують? Де панують, бенкетують?» («До Основ'яненка»).*

Характерно, що для актуалізації соціальної оцінки повідомлення поет використовує прийом нагромадження риторичних речень, як-от: *«Де поділось козачество, Червоні жупани? Де поділась доля-воля? Бунчуки? Гетьмани? Де поділося? Згоріло? А чи затопило Синє море твої гори, Високі могили?» («Тарасова ніч»); «Чи зійдемося знову? Чи заспіваємо коли? А може, й те ... Та де? Якими? І заспіваємо яку?» («Ми заспівали...»).* Завдяки такому стилістичному засобу автор формує особливий емоційний ефект. Виразність цих побудов цілеспрямована, оцінна, часто набуває соціального характеру, надає текстові ще більшої гостроти, дієвості, закликає до роздумів, нівелює читацьку байдужість.

Найпоширенішим стилістичним засобом у поетичних творах Т. Шевченка є анафоричний повтор питально-риторичних речень, що забезпечує семантико-стилістичні відтінки висловлення, досягнення бажаної для автора експресії: *«Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се ?.. Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?... Хто се, хто се?» («Утоплена»); «Чи я ж тобі не козак, не козак? Чи я ж тебе не люблю, не люблю? Чи я ж тобі черевичків не куплю?» («Бенкет у Лисянці»).* Саме організація риторичних запитань у такий спосіб впливає на думки й переконання читача, порушує стилістичну нейтральність тексту, надає йому ефекту емоційної схвильованості. Зауважимо, що це слугує базою для створення стилістичного прийому ампліфікації, функція якого – *«художнє увиразнення мови, зміцнення її експресивно-зображальних властивостей»* [9]. Наприклад: *«Хто обійме, як я, його? Хто душу покаже? Хто сироті убогому Добре слово скаже?» («Лебедин»); «Хто коло тебе в світі стане Святим хранителем твоїм? І хто заступить? Хто укріє Од зла людського в час лихий?» («І станом гнучким, і красою...»).* Як свідчить ілюстративний матеріал, названий стилістичний засіб спрямований на увиразнення порушеної поетом проблеми, посилення її впливу на думки й почуття читача, а також спонуку до мислення.

Типовим у стильовому спектрі Т. Шевченка і значно виразнішим у стилістично-художньому оформленні виступає так зване нанизування питально-риторичних парцелятивів, що сприяє оцінній, експресивній та емоційній тональності тексту, створює в ньому додатковий план для читацьких роздумів: *«... та й спитайте Тойді себе: що ми?... Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?...» («І мертвим, і живим...»); «...Де ж ти? Великомучениче святий? Пророче Божий?» («Петрусь»)* («Мені здається, я не знаю...»). Зауважимо, що типові для авторського мовлення парцельовані ланцюжки риторичних запитань, які посилюють своєрідну оцінно-експресивну тональність

висловлення, поглиблюють роздуми про значущість соціальних протиріч тогочасної дійсності, досить регулярні у мовній тканині поета.

Слід відзначити, що прийомом для створення такої гами почуттів у творах Т. Шевченка є комбінація із питальних та окличних речень типу *«Кругом паскуда! Чому ж його не так зовуть? Чому на його не плюють? Чому не топчуть!! Люде, люде!»* («П. С.»); *«Ах! Аллах! Не варт, не варт на світі жити! А чом пак темні не кричать?»* («Москалева криниця»). Стилiстична вагомiсть таких конструкцiй полягає у їх здатності виступати органічними складовими частинами ширших за обсягом текстів, висловів. Вони – показники загального тону мовлення, а не замкнені в собі одиниці [9, с. 373].

Емоційно-експресивного відтінку у творах Т. Шевченка набувають також структури, графічно оформлені комбінацією подвійних знаків питання або знаків оклику й питання, як-от: *«А ти що зробила??»* («Три ворони»); *«Скажи, що робити: Чи молитись, чи журитись, Чи тім'я розбити?!»* («Заворожи мене, волхве...»); *«Нащо здалась козацькая Великая сила?!»* («Сон»); *«За що скородили списами Московські ребра?? Засівали, І рудою поливали... І шаблями скородили. Що ж на ниві уродилось??!»* («Чигрине, Чигрине...»).

Нами зафіксовано чимало прикладів, коли стилістичне навантаження риторичних конструкції у поезіях Т. Шевченка залежить від місця в мікроструктурі тексту. Так, для створення відповідного ефекту автор у монологіях найчастіше використовував початкові та кінцеві позиції конструкцій. Якщо риторичні побудови на початку певного контексту силою експресії привертають увагу читача до тих основних моментів, про які йтиметься, то у кінцевому розташуванні вони виконують роль своєрідного висновку.

Отже, риторичні речення, призначенням яких є збудження експресивності, ілюзії розмови та діалогу, що начебто відбувається у присутності читача і за його участю, виступають органічним елементом індивідуального стилю Т. Шевченка, яскравим показником особливостей його художнього мислення та світобачення. Ці конструкції мають сильний енергетичний заряд, здатний вплинути на читача, зацікавити й привернути його увагу. В поетичній мові митця вони важливі не тільки як окраса стилю, але і як засіб створення оцінного ефекту.

Зміст проаналізованих комунікативних одиниць засвідчує їх злободенність, спрямовану на розкриття нагальних проблем суспільства загалом і життя українського народу зокрема. За комунікативною настановою – це риторичні запитання, які виконують інформаційну, оцінну та прагматичну функції. Поєднуючи стандарт і експресію, вони становлять одну з характерних рис індивідуального мовлення письменника.

Підсумовуючи викладене вище, вважаємо, що виявлення нових функціонально-стилiстичних параметрiв риторичних речень у поезiї Т. Шевченка потребує подальшого уважного вивчення та лiнгвiстичного осмислення.

Список використаних джерел

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Издательство иностранной литературы, 1995. – 416 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
3. Дудик П. С. Стилїстика української мови. – К.: Академія – 2005. – 368 с.
4. Качуровський І. В. Основи аналізу мовних форм (стилїстика). – Мюнхен-Нїжин, 1994. – 132 с.
5. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. В. Стилїстика української мови. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
6. Павлюк Л. С. Гротеск, «метафора низу», бурлескно-іронічні тональності сучасної преси: апологія стилю і аномалії стилю // Українська журналістика: формування сучасного обличчя. – Львів: Світ, 1993. – С. 102-107.
7. Покровская Е. В. Прагматика современного газетного текста // Русская речь. – 2006. – № 3. – С. 8-87.
8. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
10. Федорова Л. М. Категорія оцінки: до проблеми становлення та вираження в слові (на матеріалі метафор газетно-журнальної періодики // Українська мова. – 2013. – № 1 (45). – С. 115-121.
11. Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 11-18.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837-1847. – 784 с.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – 784 с.

Л. М. Удовиченко

ІСТОРИЧНІ ПОЕМИ А. МІЦКЕВИЧА І Т. ШЕВЧЕНКА У ШКІЛЬНОМУ ВИВЧЕННІ

2014 рік знаменний ювілеєм Т. Г. Шевченка – геніальної особистості й митця, котрий слово правди і любови утвердив подвигом свого життя» (Є. Сверстюк). Він «заклав основу модерної української літератури, а в широкому значенні – базу під українську національну ідентичність» (С. Єфремов) [3]. На творчості великого поета виросло багато поколінь. І те, що у кожного покоління – свій Шевченко, вкотре підтверджує, що, залишаючись тим же «володарем у царстві духа», «велетнем у царстві людської культури» (І. Франко), і тепер, у ХХІ столітті, він виводить свій народ з духовного рабства на битий шлях цивілізованості й культури. Висота Шевченкової думки, її гуманістичний пафос, поєднуючись із геніальною досконалістю художньої форми, творять той унікальний словесний світ, який по праву належить до скарбів світового мистецтва. Саме думи та історичні пісні давали натхнення історичній музі поета. Тут Шевченко піднімався на високій хвилі